

CITATION

Adem EVMEŞ, "Comparison of Husâm al-Qâtî's Work of Commentary on Isagoge and Mullah al-Fanârî's Work of al-Fawaid al-Fanariyyah", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 17, (2020/17) pp. 299-322.

HÜSÂM KÂTÎ'NİN ŞERHU ÎSÂĞÛCÎ ESERİ İLE MOLLA FENÂRÎ'NİN FEVÂİDÜ'L-FENÂRİYYE ESERİNİN TASAVVURAT KISMININ KARŞILAŞTIRILMASI

Comparison of Husâm al-Qâtî's Work of *Commentary on Isagoge* and Mullah al-Fanârî's Work of *al-Fawaid al-Fanariyyah*

Adem EVMEŞ

Dr.,
Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı.
Ph.D.,
Instructor, Ministry of Education.
adememves_71@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-6934-4221.

Öz

İslam mantık tarihinde 13. yüzyıl ve sonrasında, eğitim merkezli, özlü mantık metinleri ortaya çıkmış ve bunların etrafında şerh ve haşiyelerle oluşan mantık geleneği, İslam dünyasının geneline hâkim olmuştur. Ders kitabı niteliğinde, büyük bir yaygınlık ve hüsnü kabul gören bu eserlerin en başında hiç kuşkusuz Esîrüddin Ebherî'nin (öl. 663/1265) *Îsâğûcî* ismiyle meşhur mantık risalesi gelmektedir. İslam dünyasında uzun süre hem mantık eğitimi hem de bizatihi mantık yapma yöntemi, ağırlıklı olarak söz konusu eserlerin şerh ve haşiyeleri üzerinden devam etmiştir. Bu bağlamda *Îsâğûcî*'nin en meşhur şerh zincirlerinden birini, bilinen ilk *Îsâğûcî* şarihî olan Hüsâm Kâtî'nin (öl. 760/1359) şerhi oluştururken; ikincisini ise Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) şerhi oluşturmaktadır. Bu çalışmada Ebherî'nin meşhur eserine Kâtî ile Fenârî'nin yaptıkları şerhlerin tasavvurat kısmı incelenerek iki şarih arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konularak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. İlk olarak mantık ilminin tanımı ele alındı. Daha sonra iki şarihin kavramlar, beş tümel ve tanım konusundaki görüşleri ortaya konularak benzerliklerine ve farklılıklarına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Kâtî, Fenârî, Şerh, Kavram, Tanım.

Abstract

In the history of Islamic logic, during the 13th century and after, education-centered, concise logic texts emerged, and the logic tradition, which was formed with commentary and annotation around them, dominated the Islamic world in general. The first of these works, which are widely regarded as a textbook, is undoubtedly the work of

KAYNAKÇA

Adem EVMEŞ, "Hüsâm Kâtî'nin Şerhu Îsâğûcî Eseri İle Molla Fenârî'nin Fevâidü'l-Fenâriyye Eserinin Tasavvurat Kısmının Karşılaştırılması", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 17, (2020/17) ss. 299-322. **Makale Geliş T.:** 14/03/2020 **Kabul T.:** 30/05/2020 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

al-Abharî (d. 663/1265) the logic booklet, which is famous by the name of *Isagoge*. For a long time in the Islamic world, both logic education and the method of making self-logic continued mainly through commentary and annotation on the works in question. In this context, one of the most famous commentary chains of *Isagoge*, the first known *Isagoge* commentator, Hüsâm al-Qâtî (d. 760/1359), and after him, Mullah al-Fanârî's (d. 834/1431) commentary comes. In this study, the commentaries of concept (*tasawwur*) made by al-Qâtî and al-Fanârî on al-Abharî's famous work was examined and the similarities and differences between the two commentators were evaluated. First, the definition of logic science was discussed. Later, two commentator's views on concepts, five universals and definitions were revealed and their similarities and differences were addressed.

Keywords: Logic, al-Qâtî, al-Fanârî, Commentary, Concept, Definition.

GİRİŞ

Medreseler İslam dünyasında önemli eğitim kurumlarıdır. Medreselerde dinî ilimlerin yanında aklî ilimler de okutulmuştur. Bunun sonucunda eğitim merkezli, özlü mantık metinleri ortaya çıkmış ve bunların etrafında şerh ve haşiyelerle oluşan mantık geleneği, İslam dünyasının geneline hâkim olmuştur. Ders kitabı niteliğinde, büyük bir yaygınlık ve hüsnü kabul gören bu eserlerin en başında hiç kuşkusuz Esîrüddin Ebherî'nin (öl. 663/1265) *İsâgûcî* ismiyle meşhur mantık risalesi gelmektedir.

İslam dünyasında uzun süre hem mantık eğitimi hem de bizatihi mantık yapma yöntemi, ağırlıklı olarak söz konusu eserlerin şerh ve haşiyeleri üzerinden devam etmiştir. Bunların da yine kendi içlerinde daha fazla itibar görmüş alt şerh-haşiye gelenekleri oluşmuştur. Bu bağlamda *İsâgûcî*'nin en meşhur şerh-haşiye zincirlerinden birini, bilinen ilk *İsâgûcî* şarihî olan Hüsâm Kâtî'nin (öl. 760/1359) şerhi ve onun Muhyiddin et-Tâlişî (öl. 884/1479) haşiyesi oluştururken;¹ ikincisini ise Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) şerhi ile Kavl-i (Kul) Ahmed b. Hızır'ın (öl. 950/1543) bu şerhe yazdığı hâşiye oluşturmaktadır.² Bu bağlamda iki şarih arasındaki benzerliklere ve farklılıklara yer verdik. Ayrıca Fenârî'nin Kâtî'ye getirdiği eleştirileri ele aldık.

¹ Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, trc. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 20018), 357; Ferruh Özpilavcı, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu İsâgûcî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/3 (Aralık 2017): 2015-2016.

² İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 246.

Hüsâm Kâtî, şerhine hamdele ve salvele ile başladıktan sonra *İsâğúci* kavramı hakkında bilgiler vermektedir. Mantık ilmine başlayan öğrencilerin bilmesi gereken kavramlardan birinin *İsâğúci* olduğunu, bu kavramın Yunanca kökenli bir kavram olduğunu ve bununla cins, tür, ayırım, hassa ve ilintiden oluşan beş tümelin kastedildiğini ifade etmektedir.³ Molla Fenârî ise eserinin giriş kısmında eserini yazma nedenini açıklamaktadır. Fenârî, arkadaşlarının *İsâğúci*'nin anlaşılmasından dert yandığını belirterek bu konuda bir eser kaleme aldığı ifade etmekte ve eseri kısa günlerin birinde sabah namazı vakti başlayıp akşam ezanı ile bitirdiğini eserinin girişinde belirtmektedir.⁴ Yukarıda geçtiği gibi iki mantıkçımız da giriş veya metot sayılabilecek bazı açıklamalarda bulunmuşlardır.

1. CİHET-İ VAHDET VE MANTIK

Fenârî, her ilmin meselelerinin olduğu ve buna bağlı olarak öğrencilerin ilmin meselelerini icmalen bilmesi, kendilerini ilgilendiren konulara yönelmesi ve kendilerini ilgilendirmeyen konulardan da uzak durmaları gerektiğine ilişkin uyarılarda bulunmaktadır. Yani ilmi öğrenen, öğrendiği ilmin konusunu bilmelidir. Fenârî buna *cihet-i vahdet* adını vermektedir.

Fenârî *cihet-i vahdeti*, *cihet-i vahdet-i zâtîye* ve *cihet-i vahdet-i arazîye* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. *Cihet-i vahdet-i zâtîye*, itibarî veya hakikî bir birlik içinde bir şeyin zâtî arazlarının ortaya konulması olarak tanımlanabilir. *Cihet-i vahdet-i arazîye* ise bir şeyin alet olması veya gayesinin ortaya konulması gibi birinci ciheti takip eden olarak ifade edilir.⁵ Görüldüğü gibi Fenârî, mantık ilmine başlayanların konuya başlamadan önce, konu hakkında ön bilgiye sahip olmaları için bilmeleri gereken bazı hususlardan bahsetmektedir. Kâtî ise böyle bir açıklama yapmamaktadır.

³ Hüsâm el-Kâtî, *Şerhu İsâğúci*, thk. Kasım b. Naim el-Hanefi, (Beyrut: Dâru'l-Küttübü'l-İlmiyye, 2015), 10; Mağnîsi bu bağlamda başka rivayetler ve vecihler aktarmaktadır. Krş. Mahmud Hasan el-Mağnîsi, *Muğni't-tullâb*, thk. İsmâ b. Mühezzeb es-Subui (Beyrut: Dâr-ı Beyrût, 1430/2009), 68-69.

⁴ Molla Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, 2. Bs. (Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015), 16-18.

⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 20.

Fenârî, âlimlerin ilimlerin meselelerine başlamadan önce ilmin konusunu, gayesini ortaya koyan iki cihetten biriyle tanımını yaparak öğrencilerin bilinç kazandığını belirtir. Birinci cihet yönüyle mantık, bilinmeyenlere ulaştırması açısından zâtî arazlardan olan tasavvurat ve tasdikâtı araştıran ilimdir veya dış dünyada karşılığı olmayan ikinci makullerin, dış dünyada karşılığı olan birinci makullere uygunluğu açısından zâtî arazları araştıran ilimdir. İkinci cihet yönüyle ise mantık, kendisiyle bir düşüncenin doğrusunun ve yanlısının bilindiği kanundur. Fenârî'nin yaptığı birinci tanım, mantık ilminin konusunu ortaya koymaktadır.⁶ Zira mütekaddimin mantıkçılara göre mantığın konusu ikinci makuller, müteahhirin mantıkçılara göre ise, tasavvurat ve tasdikattır.⁷ Fenârî'nin yaptığı ikinci tanım ise mantığın gayesini ortaya koymaktadır.

Fenârî, mantık ilmini konusu ve gayesi açısından tanımladıktan sonra mantık ilminin temelini oluşturan tasavvur ve tasdik bağlamında mantık konularını ele almıştır. Bilindiği üzere bilgi, tasavvur ve tasdik olarak ikiye ayrılmaktadır. Bilginin ilk kısmı olan tasavvur, hüküm bildirmez iken bilginin ikinci kısmı olan tasdik ise hüküm bildirir. Mesela, “insan” terimi hakkında olumlu ya da olumsuz hüküm verilmemesi tasavvur olurken, “İnsan yazıcıdır.” ve “İnsan yazıcı değildir.” şeklinde hüküm verilmesi ise tasdikdir.⁸ Eserin giriş kısmında mantık ilminin bölümlerini gösteren bilgileri görürüz. Buna göre mantığın, tasavvurlar (*tasavvurât*) ve tasdikler (*tasdikât*) olarak iki tarafı vardır. Bunlardan her birinin mebdâii (*premsipleri*) ve makâsıdı (*amaçları*) vardır. Tasavvurların mebdâii beş tümel (*el-külliyyâtü'l-hamse*) ve makâsıdı tanım (*el-kavlü's-şârih*); tasdiklerin mebdâii önermeler ve önermelerin hükümleri ve makâsıdı ise kıyasdır. Kıyasın sureti ve maddesi vardır. Maddesi beş sanattır. Fenârî böylece mantığın dokuz konudan oluştuğunu ifade etmiştir. Fenârî, bazı müteahhirin mantıkçılarının lafızları mantık ilminin konuları içerisinde saydıklarını aktarmaktadır. Bilindiği üzere Ebherî,

⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 21-24.

⁷ Kâdi Mir Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 1694, 23.

⁸ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrül-kavâidi'l-mantikiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye (el-Risâletü's-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfer, 3. Bs. (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005), 30-31.

lafızları mantık ilminin konuları içerisinde saymamaktadır. Aksine mantık ilmine kolaylık olması açısından *İsâgüci* bahsinde ele almaktadır.⁹ Kâtî'de ise mantık ilminin tanımı ve gayesi hakkında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Fenârî ise öğrencilere kolaylık olması açısından ön bilgiler vermektedir.

2. KAVRAM TEORİSİ

Mantıkla dil arasında sıkı bir ilişki vardır. Dil sayesinde düşüncelerimizi ifade ederiz. Bundan dolayı İslam mantık tarihinde, lafız-mana ilişkisini ortaya koymak amacıyla ilk olarak delalet konusu ele alınmıştır. Fenârî'ye göre delalet, bir şeyin, kendisine ilişkin bilginin bir başka şey hakkında bilgi ya da zan veya kendisine ilişkin zannın bir başka şey hakkında zan sonucu doğuracağı bir durumda olmasıdır.¹⁰ Kâtî'ye göre ise bir şeyin bilinmesi hâlinde diğer bir şeyin bilinmesidir. Birinci unsura delalet eden (*dâl*), ikinci unsura ise delalet edilen (*medlûl*) adı verilir.¹¹ Fenârî, birinci unsuru zan söz konusu değilse, burhânî delil ve burhan, aksi hâlde iknâî delil ve emâre olarak isimlendirmektedir.¹² Burada dikkat çeken hususlardan birisi Fenârî'nin delaleti açıklarken 'zan' ifadesini eklemesidir. Diğer bir husus ise Kâtî'nin delalet eden (*dâl*) olarak isimlendirdiği birinci unsuru, zan söz konusu olmazsa burhânî delil ve burhan, zan söz konusu olursa iknâî delil ve emâre olarak isimlendirmesidir. Fenârî'nin yaptığı bu açıklamalar Ebherî'nin diğer şerhlerinde pek rastlanan bir durum değildir.

Fenârî delaleti, sözlü (*lâfzî*) ve sözsüz (*gayr-ı lâfzî*) olarak ikiye ayırmaktadır. Kâtî'de ise böyle bir ayırım yoktur. Fenârî sözsüz delaletin vaz'î ve aklî olmak üzere iki kısımdan meydana geldiğini ifade etmektedir. Sözsüz vaz'î delalet için çizgiler, düğümler, işaretler ve dikili nesneleri, sözsüz aklî delalet için de âlemin yaratıcıya delaletini örnek vermektedir. Konunun devamında sözlü delaleti, aklî, tabîi ve vaz'î olarak üç kısımda ele almıştır. Sözlü delalet, vaz' aracılığı ile gerçekleşiyorsa vaz'î olur. Vaz' aracılığı ile değil de, ilgili lafzı telaffuz etmesini gerekti-

⁹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 25-27.

¹⁰ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 28.

¹¹ Kâtî, *Şerhu İsâgüci*, 11.

¹² Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 28.

ren bir mana kendisine ârız olduğunda, lafzı dile getiren zâtın tabiatının o lafzı telaffuz etmeyi gerektirmesi sebebiyle olursa tabîi olur. “Âh!” sözünün ağrıya delaleti tabîi delalettir. Delalet ne vaz’ ne de tabiat aracılığıyla gerçekleşiyorsa aklî olur. Duvarın arkasından duyulan sözün, sözü söyleyen kişiye delalet etmesi aklî delalettir.¹³ Fenârî, Kâtî’den farklı olarak delaletin tanımını yaptıktan sonra sözlü ve sözsüz delalet türleri hakkında bilgi vermektedir. Dikkat çekici diğer bir husus ise sözsüz delaletin kısımlarından biri olan tabîi delalet hakkında herhangi bir bilgi vermemesidir.

Delalet türlerinden mantığı ilgilendiren sözlü vaz’î delalettir. Sözlü vaz’î delalet; mutabakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üçe ayrılır. Sözlü vaz’î delaletin birinci çeşidi olan mutabakatla delalet, lafzın vaz’ vasıtasıyla konulduğu mananın tamamına delalet etmesidir. Mesela, “insan” teriminin “konuşan hayvana” delaleti böyledir. Lafzın, konulduğu anlamın tamamına uygun olmasından dolayı mutabakat adı verilmiştir. Bu da “Ayakkabı, ayakkabıya uydu.” deyiminden elde edilmiştir. Tazammun, lafzın vaz’ vasıtasıyla konulduğu anlamın bir kısmına delalet etmesidir. Mesela, “insan” teriminin sadece “hayvana” veya sadece “konuşan” terimine delalet etmesi tazammunla delalettir.¹⁴ Fenârî, bu şekilde bir delaletin meydana gelebilmesi için vaz’ edildiği mananın bir parçasının olması gerektiğini ifade etmektedir. Zira Allah, nokta gibi basitlerde vaz’ edildiği mananın bir parçasının olmamasından dolayı tazammun yoluyla delalet meydana gelmemektedir. Fenârî, buradan hareketle mutabakatın tazammunu gerektirmeyeceğini, tazammunun ise mutabakatı gerektireceğini ifade etmektedir.¹⁵ İltizam, lafzın vaz’ edildiği anlama veya onun bir kısmına değil de, bu anlamın zihinde gerektirdiği bir şeye delalet etmesidir.¹⁶ Fenârî, melzûmun basitlerden olacağından dolayı iltizamın tazammunu gerektirmediğini ifade eder. Diğer yandan iltizam mutabakatı gerektirmektedir. Fenârî, Fahreddîn

¹³ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 29; Kâtî, 11-12; ayrıntılı bilgi için bk. Mağnîsî, *Muğni't-tullâb*, 72-73.

¹⁴ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 30-31; Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 12-14.

¹⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 31.

¹⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 32; Mağnîsî, *Muğni't-tullâb*, 75; Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 12-13.

Râzî'nin bu konuda farklı bir görüşe sahip olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Fahreddîn Râzî'ye göre mutabakat, tazammunu gerektirmektedir. Çünkü her bilinene, zihnî bir lâzım gerekir. Zihnî lâzımın tasavvuru, kendisinden başka bir şeyi gerektirmemektedir. Bundan dolayı bir şeyin tasavvuru, mutabakatı gerektirmektedir.¹⁸ Bu delalet türlerinde dikkat çeken husus, lafzın anlam için vaz' edilmiş (konulmuş) olmasıdır. Mutabakatla delalette lafız, konulduğu anlamın tamamını göstermektedir. Tazammunda ise anlamın bir kısmını içermektedir. İltizamda ise gerektirme yoluyla anlamı göstermektedir.

Fenârî, üç delalet çeşidini açıkladıktan sonra bu konuda itiraz olarak kabul edilebilecek bazı soruları ele almıştır. Bu sorulardan birincisi, bu üç delaletin tanımlarından her biri, diğer iki tanımla karışmaktadır. Mesela güneş lafzının; güneşin kütlesine, ışığına ve bu ikisinin toplamına vaz' edildiği farz edildiğinde, ışığa delaleti hem mutabakat, hem tazammun hem de iltizam yoluyla olabilir. Dolayısıyla her üç delalet şeklinde de, tanımların geçersiz hâle gelmesinden kaçınmak için, "vaz' aracılığıyla" kaydı konulmalıdır.¹⁹ İtiraz olarak ileri sürülen bu soruda, "tanımın efradını cami ve ağyarını mani olması" gerektiği ifade edilmiştir. Ancak delaletlerin her bir tanımının diğer tanımlara karışarak geçersiz hâle geldikleri ifade edilmektedir. Bu itiraz güneş lafzı örnek verilerek ifade edilmektedir.

Fenârî, bu soruya iki şekilde cevap vermektedir. Birinci cevap, itibarların değişmesiyle, haysiyetlerin tanımlarda hangi açıdan ele alındıkları zikredilsin veya zikredilmesin onların dikkate alınması gerekir, şeklindedir. Zira mantıkçıların hepsi, tümellerin tanımında haysiyet kaydını zikretmeden aynı şeyleri ifade etmişlerdir. Mantıkçımız bu konuya açıklık getirmek amacıyla "renkli" kavramını örnek vermiştir. Söz konusu kavram, siyahın cinsi, niteliğin türü, cismin hassası, canlılığın ise ilintisi olmaktadır. Ebherî de burada mantıkçıların yaptığı gibi haysiyet kaydını zikretmemekle yetinmiştir. İkinci cevap ise, hükmün türemiş

¹⁷ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 32-33.

¹⁸ Fahreddîn Râzî, *Mantıku'l-mulahhas*, thk. Ehad Ferâmerz Karâmelîkî, Âdîne Asgarîniyâd, (Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381), 19-21; İsmail Hanoğlu, *Fahrüddîn er-Râzî'nin Kitâbu'l-Mulahhas Fi'l-Mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 1; 10.

¹⁹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 33-34.

bir kelimeye göre düzenlenmesi ve türediği kökün illeti olduğuna delaleti, şeklidir. Bundan dolayı üç delaletten her birinin tanımında “vaz’ yoluyla” kaydının kullanılması, tekrar “vaz’ yoluyla” kaydının zikredilme gerekliliğini ortadan kaldırmaktadır.²⁰

Fenârî’nin burada ele aldığı ikinci itiraz, iltizamî delaletle “zihnî” kaydının getirilmesine yöneliktir. Zira lüzûmun şart koşulması, gerektirenden gerekene geçişin hatadan arındırılması ve delaletin belirli hâle getirilmesi şeklinde olmaktadır. Bu durum, zihnî veya haricî gerektirmenin herhangi biriyle gerçekleşmektedir. Fenârî soruya cevap olarak, bahsi geçen iki durumun zihnî lüzûm dışında gerçekleşmediğini savunur. Çünkü zihnî gereklilik; isimlendirilmiş olan şey, tasavvur edildiğinde onun lâzımının da tasavvurunun gerekli olduğu bir durumu ifade etmektedir. Haricî gereklilik ise, isimlendirilmiş şeyin gerçekleşmesinden hariçte başka bir şeyin gerçekleşmesinin olmasının lâzım gelmesidir.

Mantıkçımız tarafından ele alınan itiraz, iltizamî delalet için verilen “insan lafzının bilmeye ve yazı sanatına kabiliyeti olana delaleti” örneğinin geçersiz olduğuna yöneliktir. İnsanı tasavvur etmenin bu iki durumu tasavvur etmeyi gerektirmeyeceği, dolayısıyla bu delalet türü için ikinin çift oluşunun örnek olarak verilmesinin daha uygun olacağı iddia edilmektedir. İnsan ile zikredilen kabiliyet arasındaki zihnî lüzûm, genel manadaki açık lüzûmdur. İfade edilen tanım ise özel manadaki açık lüzûm olmaktadır. Genel olan gerçekleşmeden özel olan gerçekleşmeyeceği için özel olanın şart koşulması genel olanın da şart koşulmasını gerektirir. Böylece genel mana da şart olmuş olur. Verilen örnek de genel manadaki açık lüzûm içindir. Bu ölçü dikkate alınırsa örnek doğrudur. Genel manada iltizamın geçerli olması için yeterli olup olmaması ise farklı bir konudur. Bu konuda Fahreddin Râzî ile cumhur arasında ayrıntılı eserlerde açıklandığı üzere ihtilaf vardır.²¹ Fenârî’nin kendisinden önceki mantık geleneğine vâkıf olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca buradan anlıyoruz ki Fenârî, körü körüne metne bağlı değildir. Onun eleştirel bir düşünceye sahip olduğu görülmektedir.

²⁰ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 35-37.

²¹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 39-40.

Kavram, bir objenin zihindeki tasavvurudur. Buna fikir de denilir. Bir kavram dille ifade edilirse buna da terim denir. Terimler isim, fiil ve harf olarak üç kısma ayrılmaktadır. Kavramın tek başına bir işlevi yoktur. Yani bir kavram için doğrudur veya yanlıştır ifadelerini kullanamayız. Doğruluk ve yanlışlık değerleri önermeler içindir. Eğer bir kavram önerme içinde yer alırsa o zaman doğrudur veya yanlıştır diyebiliriz.²² Fenârî ve Kâtî, kavramları ilk olarak müfret (tekil) ve mürekkep (bileşik) olarak ikiye ayırmaktadır.

2.1. Müfret (Tekil): Müfret, parçasıyla anlamın bir parçasına delaleti kastedilmeyen kavramdır. Müfret kavramlar ilk şarih olan Kâtî tarafından dört kısımda ele alınırken, Fenârî tarafından beş kısımda ele alınmıştır. Müfret kavramın kısımları şöyledir: (1) “Kâf” harfinin özel isim yapılması²³ veya istifham hemzesi gibi asla bir parçası bulunmayan kavram müfrettir. (2) Ya da “Zeyd”²⁴ ve “nokta” kavramı gibi parçası vardır ancak anlamı yoktur. (3) Müfret kavramın parçaları ve kastedilen anlama delaleti vardır. Ancak kavramın kullanıldığı yerde kastedilen anlam akla gelmemektedir. Mesela, “konuşan hayvan” kavramı, özel isim olarak kullanıldığında “insan” kavramının delalet ettiği konuşan hayvana delaleti vardır. Ancak isim olarak kullanıldığında ismin parçaları olan “konuşan” ve “hayvan” kavramlarının verdiği manayı vermez. Aksine bu iki parça belirli bir şahsın ismi olmaktadır. (4) Ya da hem müfret kavramın hem de anlamının parçaları vardır. Müfret kavramının parçalarının anlama delaleti vardır. Ancak bu delalet bizim kastettiğimiz anlam da değildir. Mesela, “Abdullah” kavramı özel isim iken, hem de parçaları olan “abd” ve “Allah” kavramlarının bir manaya delaleti de vardır. Bu kavramların bir anlama delaleti bizim kastettiğimiz anlam da değildir. Çünkü bir şahsın ismi olan “Abdullah” kavramında kölelik ve ulûhiyet yoktur.²⁵ (5) Veyahut “insan” kavramı gibi hem parçasının hem de anlamının parçası vardır. Ancak insan kavramının parçaları anlamının parçalarına delalet etmemektedir. Mesela “insan” kavramında yer alan “i” harfi “hayvan” kavramına, “n” harfi ise “konuşan” kavramına

²² Necati Öner, *Klasik Mantık* (İstanbul: Divan Kitap, 2011), 21.

²³ Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 17.

²⁴ Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 17.

²⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 40; Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 18.

mına delalet etmemektedir.²⁶ Fenârî nazarında müfret kavramların karakteristik özelliği, kaç parçadan meydana gelirse gelsin, tek başlarına bir anlamının olmamasıdır. Fenârî müfret kavramları beş kısımda ele alırken, Kâtî ise dört kısımda ele almaktadır. Bunu, Fenârî'nin Kâtî'nin müfret kavramları sınıflandırmasına getirdiği bir eleştiri olarak kabul edebiliriz.

2.2. Mürekkep (Bileşik): Müfret olmayan kavram demektir. Yani kavramın bir parçası anlamının bir parçasına delalet eden kavramdır. Fenârî, müfret kavramlar için saydığımız beş kayda sahip olmayan kavramlara mürekkep adını vermektedir.²⁷ Mesela, taş atıcı (*râmi'l-hicâre*) kavramı mürekkep bir kavramdır. Bu kavramın parçaları ele alındığında “atıcı” kavramı taş atan kişiye delalet etmekte iken, “taş” kavramı ise belirli bir cisme delalet etmektedir.²⁸ Fenârî ve Kâtî, müfret kavramları daha geniş bir şekilde ele alırken, mürekkep kavramları daha kısa şekilde ele almışlardır.

Fenârî, Kâtî'den farklı olarak Ebherî'nin “Müfret kavramın tanımı mürekkep kavramdan önce niçin yapılmıştır?” şeklinde bir itirazın olabileceğini ele almaktadır. Fenârî burada yapılan taksimin mefhum itibariyle değil de zât itibariyle yapıldığını ifade etmiştir. Bundan dolayı zât itibariyle müfret, mürekkep kavramından önce gelmektedir.²⁹

Müfret kavramlar, manalarında ortaklık kabul edip etmemelerine göre tümel ve tikel olarak ikiye ayrılır. Manasında ortaklığa engel olmayan tümel, ortaklığa engel olana ise tikel denir. Bu kavramlar kendi içlerinde çeşitli sınıflara ayrılır. Şimdi bunları Fenârî ve Kâtî'nin görüşleri etrafında ele alacağız.

2.3. Tümel (Küllî) Kavram: Tümel, tasavvur edildiğinde, kendisinde birden fazla şeyin ortak olmasına engel olmayan kavramdır. Burada ortaklığı engelleyen şey o kavramın bizzat kendisi değil salt tasavvurudur. Bu hususu Ebherî *Îsâgûcî*'de “nefs” kaydı ile ortaya koymaktadır.

²⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 41.

²⁷ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 41.

²⁸ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 41; Kâtî, *Şerhu Îsâgûcî*, 17.

²⁹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 42.

Mesela, “insan” kavramı, tümel bir kavramdır.³⁰ Bu kavramın anlamı, aklın birçok anlamın ortak olmasına engel olmamasıdır.³¹

Tümel, yukarıda ifade edildiği gibi tasavvur edildiğinde kendisinde ortaklığa engel olmayan kavramdır. Ancak “Vâcib Teâlâ”³² örneğinde olduğu gibi tümel olmasına karşın bazı nedenler o kavramın tümel olmasına engelmüş gibi görülebilir. Bir şeyin tek olduğuna delalet eden burhan nedeniyle onda ortaklık imkânsız olsa bile, bu kavram yine de tùmeldir. Veya “güneş” kavramında olduğu gibi dış dünyada tek bir varlığa sahip olmasına bakılarak birçok şeyin ona ortak olması imkânsız görülebilir. Ancak yine de bu kavram tùmeldir.³³ Buradan Fenârî'nin mantık ilminde tartışmalı konulara vâkıf olduğunu görmekteyiz.

2.4. Tikel (Cüz'î) Kavram: Tikel, tasavvur edildiğinde, kendisinde birden fazla şeyin ortak olmasına engel olan kavramdır. Mesela, “Zeyd” ve “Amr” kavramları tikeldir. Bu iki ismin anlamı şahsiyeti ile birlikte zâtlardır. Bundan dolayı “Zeyd” ve “Amr” tasavvur edildiğinde birden fazla şeyin manalarına ortak olması engellenmektedir.³⁴

Fenârî, bu açıklamalarından sonra, zâtın mefhumunun türün hakikati olması nedeniyle ortaklığa mani olmamasından hareketle şöyle bir itirazın olabileceğine dikkat çeker ve o, itirazı şu şekilde ifadeye döker: Eğer; tikelin bizatihi kendisini düşündüğümüzde, o da, Zeyd, Amr ve diğerlerinde olduğu gibi, kendisinde ortaklığın meydana gelmesini engellememektedir. Bu şekilde olanların hepsi de tümel olmaktadır. Bu durumda tikel olan lafzın tümel lafız olma sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda bir çelişkinin olduğu iddia edilirse, buna şu şekilde cevap verilir: Eğer, tikelden kasıt Zeyd gibi bu lafzın kullanıldığı şeyler ise, o zaman küçük önerme Fenârî tarafından kabul edilmemektedir. Tikel-

³⁰ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 43; Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 19-20.

³¹ Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 19-20; Ahmet Kayacık, *Ebherî'nin İsâğüci'sinin İlk Şerhleri (XIV-IVI. YY)* (Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi, 1996), 69.

³² Bununla birlikte kavram (*mefhûm*) sadece tasavvurla kayıtlanmıştır. Çünkü zorunlu varlık (*vâcibu'l-vucûd*) gibi tümeller, dış dünyaya bakılacak olursa birçok durumlar arasında ortaklığa engel olur. Zira tümelin dış dünyada ortaklık ilişkisi kesilmiştir, fakat bu, akılda onun birçok şeye yüklem yapılmasına engel değildir. Yoksa Allah'ın tekliğini (*vahdâniyyet*) ispat eden delile ihtiyaç duyulmazdı. Bk. Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 20.

³³ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 43.

³⁴ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 44; Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 19.

den kasıt eğer tikel lafızsa, kıyasın sonucunda iddia edilen çelişki kabul edilmemektedir.³⁵

Tümel kavram ayrıca zâtî (özsel) ve arazî (ilintisel) olarak ikiye ayrılır. Tümel, kaplamında yer alan tikellerin hakikatine dâhil olur ya da dâhil olmaz. Tümel, kaplamında yer alan tikellerin hakikatine dâhil olursa zâtî, dâhil olmaz ise arazî olur.

2.5. Zâtî (Özsel) ve Arazî (İlintisel) Kavramlar: Zâtî, fertlerinin hakikatine dâhil olan kavramdır. Mesela, insana ve ata nispetle “hayvan” kavramı zâtîdir. Hayvan kavramı zâtî kavram olmakta ve insanın hakikatine girmektedir. Çünkü insan kavramı, hayvan ve konuşan kavramlarından oluşmaktadır. Aynı şekilde hayvan kavramı kendisine dâhil olan at, inek ve katıra nispetle zâtî bir kavramdır.³⁶

Fenârî, konuya açıklık getirmek amacıyla bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Fenârî’ye göre zâtî, ortaklık yoluyla iki anlamda kullanılır. Bunlardan birincisi dâhil olan; ikincisi ise hariç olmayandır. Birincisine göre tür zâtî değildir. Çünkü tür, cüz’ilerin hakikatinin bütünüdür. İkincisine göre ise tür zâtîdir. Ebherî’nin zâtîyi tanımında zâtînin birinci manasını hissettirse de, ikinci manaya yorumlanması da mümkündür. Dolayısıyla “dâhil olmayı” “dışında olmayan” şeklinde anlamlandırmak mümkündür.³⁷

Arazî kavram ise, zâtî olmayandır. Yani parçalarının hakikatine dâhil olmayandır. Mesela, insana nispetle “gülen” kavramı arazîdir. Çünkü “gülmek” fiili insanın parçaları olan Zeyd, Amr ve Bekir’in hakikatine dâhil değildir.³⁸ Daha önce geçtiği gibi insan, “hayvan” ve “konuşan” kavramlarından meydana gelmiştir. Gülen olması insanın mahiyetinin bir parçası değildir. Çünkü kaideye³⁹ göre, eğer herhangi bir türe, düşünen, şaşırın ve gülen gibi özellikler bitişirse, bunların kendi içerisinde zâtî olanını öncelemek geçerlidir. Zira zâtî diğerlerine göre önceliklidir.⁴⁰

³⁵ Fenârî, *el-Fevâ idü'l-fenâriyye*, 45.

³⁶ Fenârî, *el-Fevâ idü'l-fenâriyye*, 46; Mağnîsî, *Muğni't-tullâb*, 95; Kâtî, *Şerhu İsågûcî*, 20.

³⁷ Fenârî, *el-Fevâ idü'l-fenâriyye*, 46.

³⁸ Mağnîsî, *Muğni't-tullâb*, 96.

³⁹ Buradaki kaide, insanın gülen olması cüz’ilerin hakikatinin dışında olmasının delilidir. Bk. Kul Ahmed b. Muhammed b. Hıdır, *Hâşiyetü Kul Ahmed alâ Şerhi'l-Fenâri alâ İsågûcî*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, 2. Bs. (Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015), 48.

⁴⁰ Fenârî, *el-Fevâ idü'l-fenâriyye*, 48; Kâtî, *Şerhu İsågûcî*, 20-21.

Fenârî ve Kâtî, “Türün hakikatinin, zâtın aynısı olduğu hâlde nasıl zâtî olabilir?” şeklinde bir itirazın olabileceğini ifade ederek, bu itiraza cevap vermektedirler. Fenârî ve Kâtî ilk olarak meşhur görüşe göre cevap vermektedirler. Daha sonra Fenârî, Kâtî’den farklı olarak itiraza yönelik kendisine göre iki cevabı da ele almaktadır. Meşhur görüşe göre, tür için zâtînin kullanılması dilsel olmayıp ıstılahî (terminolojik) bir kullanımdır. Dolayısıyla nispet edilmiş (tür) ile kendisine nispet edilen (zât) arasında bir farklılık yoktur.⁴¹ Fenârî zâtînin, hakikatin bizzat kendisi olarak kullanıldığı gibi benzer şekilde hakikatin kendisine karşılık gelen şey için de kullanılacağını ifade etmektedir. Bu durumda zâttan kastedilen buradaki ikinci anlam yani hakikatin kendisine karşılık gelen şey olma ihtimali vardır. Dolayısıyla hakikatin bizzat kendisini hakikate karşılık gelenle ilişkilendirmek mümkündür. Aynı şekilde hakikatin iki parçasından birini hakikate karşılık gelen şeye nispet etmek de mümkündür.⁴²

2.6. Beş Tümel (Külliyât-ı Hamse)

İslam mantıkçıları, tümeleri zâtî ve arazî olarak iki kısma ayırmışlardır. Zâtî tümeleri cins, tür (*nevi*) ve ayırım (*fasi*), arazî tümeleri ise hassa ve ilinti (*araz-î amm*) olarak beş tümeli ifade etmektedir.⁴³ Fenârî ve Kâtî de İslam mantık geleneğinde olduğu gibi bu beş tümeli ele almışlardır.

2.6.1. Cins

Beş tümelin birincisi cinstir. Cins, hususiyetle değil de, sırf ortaklık sebebiyle “O nedir?” sorusunun cevabında söylenen sözdür. İnsan ve ata nispetle “hayvan” kavramı cinstir. Zira insanın ve atın ne olduğu sorulduğunda, hayvan kelimesi iki arasındaki ortak mahiyetin tamamına delalet etmektedir. İnsan ve ata ayrı ayrı sorulduğunda, “hayvan” kavramının ikisi için ayrı ayrı cevap olması doğru olmaz. Zira “hayvan” kavramı, her birinin ferdi mahiyeti değildir.⁴⁴ Bu açıdan Fenârî’ye göre burada “sade-

⁴¹ Fenârî, *el-Fevâ idü'l-fenâriyye*, 48; Kâtî, *Şerhu İsâgüci*, 21.

⁴² Fenârî, *el-Fevâ idü'l-fenâriyye*, 49.

⁴³ Abdülkuddûs Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 33.

⁴⁴ Fenârî, *el-Fevâ idü'l-fenâriyye*, 49; Kâtî, *Şerhu İsâgüci*, 21-22.

ce” ifadesinin bulunması gerekir. Aksi hâlde “O cinstir.” sözü geçerlilik kazanmaz. Zira tür de ortaklık nedeniyle “O nedir?” sorusunun cevabında söylenmektedir. Dolayısıyla buradaki amaç her ne kadar Ebherî tarafından zikredilmemiş olsa da Fenârî’nin ifade ettiği şekildedir.⁴⁵

İsâgûcî’de cins, “O nedir?” sorusunun cevabında hakikatleri farklı olan çoklar üzerine söylenen tümel (*küllî*), şeklinde resmedilmiştir.⁴⁶ Fenârî ve Kâtî cinsin tanımının analizini yapmıştır. Kâtî’ye göre tanımda geçen “tümel” kavramı fazlalıktır ve faydasızdır. Fenârî’ye göre ise “tümel” kavramı cinstir ve diğer tümelleri bu şekilde kapsamaktadır.⁴⁷ Tanımda geçen diğer bir kavram “Söylenen (*mekûl*)”dır. Kâtî’ye göre “Söylenen (*mekûl*)”, sözü tümelleri ve tikelleri içine alan cinstir. Fenârî’ye göre ise, “çoklar üzerine” ifadesine yüklem olması için zikredilmiştir. Bundan dolayı tanımda yer alan “söylenen” ve “tümel” ifadeleri fazlalık değildir.⁴⁸ Kâtî’ye göre “çok şeyler üzerine” ifadesi, tikelleri tanımın dışına çıkarmaktadır. Daha önce de geçtiği üzere, tikel, müşahhas tek bir şeye denir. Fenârî’ye göre ise, “hakikatleri farklı olan” ifadesini nitelemek için zikredilmiştir.⁴⁹ Kâtî’ye göre “hakikatleri farklı” ifadesi ile türü tanımın dışında bırakmıştır. Fenârî’ye göre ise “hakikatleri farklı” ifadesi ile tür ve yakın ayırım tanımın dışında bırakılmıştır. Ayrıca Fenârî, tanımdan sadece türün çıkarılmasının dayatmadan öteye gitmeyeceğini vurgulamaktadır.⁵⁰ Kâtî’ye göre “o nedir sorusunun cevabında” ifadesi, geriye kalan ayırım, hasa ve ilintiyi tanımın dışında bırakmıştır. Fenârî’ye göre ise uzak ayırım, ilinti ve cinsin hassası, tanımın dışında kalmıştır.⁵¹

Görüldüğü gibi ilk şarih olan Kâtî ile Fenârî arasında cinsin tanımının analizinde farklılıklar göze çarpmaktadır. En belirgin farklardan biri tümel kavramının Kâtî’ye göre fazlalık olması, Fenârî’ye göre ise diğer tümelleri kapsamasıdır. Fenârî’nin Kâtî’nin yaptığı cins tanımını eleştirdiğini görmekteyiz. Diğer bir farklılık ise “hakikatleri farklı” ifadesi ile Kâtî sadece türü tanımın dışında bırakırken, Fenârî ise, tür ve

⁴⁵ Fenârî, *el-Fevâ idü’l-fenâriyye*, 49-50.

⁴⁶ Ferruh Özpilavcı, *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 37.

⁴⁷ Fenârî, *el-Fevâ idü’l-fenâriyye*, 50; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 23.

⁴⁸ Fenârî, *el-Fevâ idü’l-fenâriyye*, 50; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 23.

⁴⁹ Fenârî, *el-Fevâ idü’l-fenâriyye*, 50; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 23.

⁵⁰ Fenârî, *el-Fevâ idü’l-fenâriyye*, 50; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 24.

⁵¹ Fenârî, *el-Fevâ idü’l-fenâriyye*, 50; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 24.

yakın ayrımı tanımın dışında bırakmıştır. Görüldüğü gibi Fenârî burada Kâtî'yi eleştirmektedir. Diğer bir farklılık ise “o nedir sorusunun cevabında” ifadesinde ortaya çıkmaktadır. Kâtî, ayırım, hassa ve ilintiyi tanımın dışında bırakırken, Fenârî, uzak ayırım, ilinti ve cinsin hassasını tanımın dışında bırakmıştır.

2.6.2. Tür (Nev')

Beş tümelin ikincisi türdür. Tür, “O nedir?” sorusunun cevabında ortaklıkla beraber hususiyet itibariyle söylenendir. Fertlerine nispetle insan kavramı türdür. Mesela Zeyd, Bekir, Amr ve diğerlerinin kim olduğu sorulduğunda, cevap insan olur. Çünkü insan kavramı onlar arasındaki ortak mahiyetin tamamına delalet eder. Soru sadece Zeyd'e sorulsa, verilecek cevap yine insandır. Çünkü tür, ayrı ayrı bütün fertlerinin her birinin kendilerini belirli bir şahıs yapan arızları (*avâriz-ı müşahhasa*) için hakikatin tamamıdır. Böylece türün ortaklıkla beraber hususiyet itibariyle, “O nedir?” sorusunun cevabı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵²

İsâğüçî'de tür, “O nedir?” sorusunun cevabında hakikatleri yönünden aynı olan sayı bakımından farklı birçok şey üzerine söylenen tümeldir, şeklinde resmedilmiştir.⁵³ Kâtî ve Fenârî tanımda yer alan ifadeleri açıklamıştır. Tanımda yer alan “tümel” ve “çoklar üzerine söylenen” ifadelerini cins konusunda açıklamıştı. Kâtî'ye göre “çoklar üzerine söylenen” ifadesi ile tikel tanımın dışında bırakılmıştır. “Hakikatleri itibariyle değil de, sayı itibariyle farklı olanlar” ifadesi, cinsi tanımdan çıkarmaktadır. Çünkü tür, cinsin aksine, gerçeklikleri aynı olan şeyler üzerine söylenmektedir. Sayı yönünden farklı olanlar ifadesi, fertlerin şahıslar ve arazlarda farklı, çeşitli olmasından dolayıdır.⁵⁴ Fenârî'ye göre “hakikatleri itibariyle değil de, sayı itibariyle farklı olanlar” ifadesi, cins, cinsin hassası, ilinti ve uzak ayrımı tanımdan çıkarmıştır. Bu kaydın sadece cinsten ayırt etmeye yönelik olduğunu iddia etmek zorlama bir yorumdur. “O nedir sorusunun cevabında” ifadesi ile yakın ayırım ve türün hassası tanımdan çıkarılmıştır. Bu ikisi “O, zâtında veya arazında hangi şeydir?” sorusunun cevabında

⁵² Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 52-53; Kâtî, *Şerhu İsâğüçî*, 24-25.

⁵³ Özpilavcı, *Ebherî İsâğüçî ve Şerhi*, 37.

⁵⁴ Kâtî, *Şerhu İsâğüçî*, 25-26.

söylenendir.⁵⁵ Kâtî'ye göre "o nedir sorusunun cevabında" ifadesi ile ayırım, hassa, ilinti tanımdan çıkarılmıştır.⁵⁶ Görüldüğü gibi iki mantıkçımız arasındaki en belirgin farklardan biri "hakikatleri itibariyle değil de, sayı itibariyle farklı olanla" ifadesinin analizinde ve "o nedir sorusunun cevabında" tanımın dışında bırakılanlarda ortaya çıkmaktadır.

Fenârî ve Kâtî, tür ve çeşitlerini Ebherî'de olduğu gibi cinsten hareketle ortaya koymuşlardır. Cinsten hareketle türün ele alınması konunun daha iyi anlaşılmasına kolaylık sağlamaktadır.

2.6.3. Ayrım (Fasl)

Ayrım, "O nedir?" sorusunun cevabı olmayan, bilakis "O, zâtında hangi şeydir?" sorusunun cevabı olan tümele ayırım denir. "O hangi şeydir?" sorusu ayırt etmek için sorulur. Bu soruya "zâtında" kaydı eklenirse zâtî bir ayırt edici; "arazî" kaydı eklenirse arazî ayırt edici olur. Bundan dolayı ayırım için, "Bir şeyi cinsinde ortak olduğu şeylerden ayırandır." denilmiştir. Ayrıca ayırım konusunu anlatırken "cins" kaydını eklemesi, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*⁵⁷ eserinde geçtiği üzere "Bütün mahiyetlerin cinsi ve faslı kesinlikle olmak zorundadır." görüşüne işaret etmektedir. Bu görüş mütekaddimin mantıkçılar tarafından kabul görmüştür. Müteahhirin mantıkçıları ise İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ta⁵⁸ ifade ettiği görüşü tercih etmişlerdir ki burada ayırım, hem cinsteki hem de varlıktaki ortaklarından ayırandan daha genel anlamdadır.⁵⁹ Bu tartışma, mütekaddimin mantıkçılarına göre bir mahiyetin iki eşit parçadan meydana gelmesinin imkânsız olması ile müteahhirin mantıkçılarına göre ise bu durumun mümkün olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁰ Fenârî, bu tartışmada Ebherî'nin sanki mütekaddimin mantıkçılarından tarafını seçmiş olduğunu ifade etmektedir. Daha önce geçtiğinden dolayı cinsi, ayırımın tanımında kullanmamıştır. Bu nedenle Ebherî, iki

⁵⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 53.

⁵⁶ Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 26.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu Ali İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2013), 40-74.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, trc. Ali Durusoy, Muhihtin Macit, Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2013), 14.

⁵⁹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 56.

⁶⁰ Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 27; Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 56.

grubun görüş farklılığına işaret etmiş olabilir.⁶¹ Görüldüğü gibi Fenârî tartışmalı konulara değinmektedir. Kâtî ayrıntıya yer vermeyerek konuları özet bir şekilde ele almaktadır. Fenârî ise gerekli gördüğü yerde ayrıntılara yer vermektedir. Ayrıca Fenârî'nin sadece bir şarih değil, mantık alanını iyi bilen ve geçmişteki tartışmalara vâkif olduğunu görmekteyiz. İbn Sînâ'nın ise mantık geleneğine bağlı bir mantıkçı olduğunu söyleyebiliriz.

Fenârî, ayrımı, yakın ve uzak ayrım olarak iki kısma ayırmaktadır. Yakın ayrım, bir şeyi yakın cinsteki ortaklarından ayırt edendir. Mesela, “konuşan” ve “hayvan” kavramları yakın ayrımdır. Uzak ayrım ise, uzak cinsteki ortaklarından ayırt edendir. Mesela, “hisseden” ve “büyüyen” kavramları uzak ayrımdır.⁶² Kâtî'de böyle bir ayrım yoktur.

İsâğücî'de ayrım, “O şey zâtında hangi şeydir?” sorusunun cevabında söylenen tüemeldir.” şeklinde resmedilmiştir.⁶³ Buradaki “tümel” ifadesi, cins olup, beş tümeli kapsamaktadır.⁶⁴ “O hangi şeydir sorusunun cevabında söylenen” ifadesi, tür, cins ve ilintiyi tanımın dışında bırakmıştır. Çünkü tür ve cins, “O nedir?” sorusunun cevabında söylenen iki şey olup; “O hangi şeydir?” sorusunun cevabında söylenmez. İlinti, bir şeyi diğer şeyden ayırt etmediği için ayrımın cevabında söylenmez. “Zâtında” sözü, hassayı dışarıda bırakmaktadır. Çünkü hassa her ne kadar ayırt edici olsa da, bu ayırt edicilik zâtında ve cevherinde olmayıp, arazında olan bir ayırt etmedir.⁶⁵ Görüşlerini karşılaştırdığımız mantıkçılarımız, ayrımın tanımının analizinde aynı ifadelerle yer vermişlerdir.

Arazî, lâzım ve mufârik olarak iki kısma ayrılır. Çünkü onun mahiyetten ayrılması ya imkânsız ya da mümkün olur. Birinci duruma araz-ı lâzım denir. İnsana nispetle bi'l-kuvve yazıcı olması araz-ı lâzım olur. İkinci duruma ise araz-ı mufârik denir. İnsana nispetle bi'l-fiil yazıcı olması ise araz-ı mufârik olur. Bu arazdan her biri ya hassa ya da ilintidir.⁶⁶ Şimdi bunları sırasıyla ele alalım.

⁶¹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 56.

⁶² Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 57.

⁶³ Özpilavcı, *Ebherî İsâğücî ve Şerhi*, 37.

⁶⁴ Kâtî, *Şerhu İsâğücî*, 29.

⁶⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 57; Kâtî, *Şerhu İsâğücî*, 29.

⁶⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 57-58; Kâtî, *Şerhu İsâğücî*, 30.

2.6.4. Hassa (Özgülük)

Araz-ı lâzım ve araz-ı mufârikta her biri tek bir hakikate özgü olursa, hassa denir. İnsana nispetle bi'l-kuvve ve bi'l-fiil gülmesi hassa-dır. Bi'l-kuvve gülme, insanın mahiyetinden ayrılmayan araz-ı lâzımdır ve tek bir hakikate sahiptir. Bu da insanın mahiyetidir. Bi'l-fiil gülme araz-ı mufârik olup, insanın mahiyetinden ayrılır ve ona mahsustur.⁶⁷

Fenârî, araz-ı lâzım ve mufârikta her biri, aynı hakikate özgü olmaları durumunda bunların hassa olarak isimlendirileceğini ifade eder. Dolayısıyla hem araz-ı lâzım hem de araz-ı mufârikta sadece aynı hakikate ait olan şeyler için geçerli olursa, her ikisi de hassa ismini alır. Fakat araz aynı hakikate özgü olmakla birlikte, mahiyetten ayrılmıyorsa gerekli, ayrılıyorsa ayrılabilen hassa olarak isimlendirilir.⁶⁸ Hassa; yalnızca bir hakikate ait arazî olarak söylenen tûmeldir, şeklinde tanımlanabilir.⁶⁹ “Tûmel” sözü daha önce geçtiği üzere metni tamamlamak içindir. “Bir hakikate ait şeye denir.” ifadesi cins olup, beş tûmeli kapsamaktadır.⁷⁰ “Sadece” kelimesi ise, çeşitli hakikatleri kapsamalarından dolayı cins ve ilintiyi tanımın dışında bırakmıştır. Fenârî’ye göre ise “sadece” kaydı ile tûr ve yakın ayırım dışındaki tûmeler tanımın dışında bırakılmıştır. “Arazî bir söz olarak” ifadesi, onların adı altlarında söylenenlerin arazî değil de, zâtî olarak söylenmesinden dolayı tûr ve ayırımı tanımın dışında bırakılmıştır. Fenârî’ye göre ise tûr ve yakın ayırım tanımın dışında bırakılmıştır.⁷¹

2.6.5. İlinti (Araz-ı Âmm)

Araz-ı lâzım ve mufârikta her biri yalnızca bir tek hakikate ait olmayıp, aksine birden fazla hakikat içinde geçerli olabilir. İşte buna ilinti denir. İnsan ve diğer canlılar için bi'l-fiil ve bi'l-kuvve nefes alması ilinti olur. Bi'l-kuvve nefes alma ilinti olup, canlıların mahiyetinden ayrılmayıp ve tek bir hakikate de sahip değildir. Bi'l-fiil nefes alma, araz-ı mufârik olup, onların mahiyetinden ayrılmaktadır ve tek bir hakikate ait değildir.⁷²

İlinti, arazî bir söz olarak çeşitli hakikatleri kapsayan tûmeldir, şeklin-

⁶⁷ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 58; Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 31.

⁶⁸ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 58.

⁶⁹ Özpılavcı, *Ebheri İsâgûci ve Şerhi*, 37.

⁷⁰ Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 31.

⁷¹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 58; Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 31-32.

⁷² Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 58; Kâtî, *Şerhu İsâgûci*, 32.

de tanımlanabilir.⁷³ “Tümel” ifadesi, daha önceden geçtiği gibi fazlalıktır. “Çeşitli hakikatleri kapsayan tümeldir.” ifadesi, sadece tek bir hakikat için söylendiğinden tür, ayırım ve hassayı tanımın dışında bırakmıştır.⁷⁴ Fenârî'ye göre “Çeşitli hakikatleri kapsayan tümeldir.” ifadesi ile cinsin dışındakiler ve uzak ayırım tanımdan çıkarılmıştır.⁷⁵ “Arazî bir söz olarak” ifadesi ile Fenârî uzak ayırım ve cinsi hariç tutarken,⁷⁶ Kâtî ise cinsi hariç tutmaktadır. Zira onun söylenmesi arazî değil, zâtîdir. Kendilerine eşit derecede gerekli özelliklerini zikrettiğimiz bu anlamların ötesinde başka mahiyetlerin olması da mümkündür.⁷⁷

Beş tümel için olan tarifler resmî tarifler olarak meydana gelmiştir. Çünkü mekûle olmak, beş tümele ârız bir durumdur. Ârız olan ile yapılan tarif resmdir.⁷⁸ Ancak daha uygun olanı, had ve resmden daha genel olan tanımı zikretmektir. Çünkü onların tanımlar olduğunu bilmemek, resimler olduğunu bilmemeyi gerektirmez.⁷⁹

3. TANIM TEORİSİ

İslam mantıkçıları, tanım konusunu tasavvurlar bölümünde ele almışlardır. Çünkü tasavvurların maksadı tanım konusudur. Tanım konusundan önce ele aldığımız kavramlara ve beş tümel konusu, tanım konusuna hazırlıktır. Tanım konusu “kavl-i şârih (açıklayıcı söz)” ve “ta'rifât (tarifler)” şeklinde ele alınmışlardır.

Sözlükte; “tanıtmak, belirtmek, bildirmek” anlamına gelen tarif, “bilinmesi diğer bir şeyin bilinmesini gerektiren söz” olarak açıklanmıştır. Türkçede tarif yerine tanım ifadesi kullanılmaktadır. Tarif, muarrif ve el-kavlü's-şârih olarak da kullanılmaktadır.⁸⁰ Başka bir ifadeyle tanım, bir şeyin mahiyetine delalet eden sözdür.⁸¹

Fenârî tarif konusunu, el-kavlü's-şârih (açıklayıcı söz) başlığı altında

⁷³ Özpilavcı, *Ebherî İsâğüci ve Şerhi*, 37.

⁷⁴ Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 32.

⁷⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 59.

⁷⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 59.

⁷⁷ Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 32.

⁷⁸ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 50; Mağnisî, *Muğni't-tullâb*, 118.

⁷⁹ Kâtî, *Şerhu İsâğüci*, 33.

⁸⁰ Ömer Türker, “Tarif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40; 28; Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, trc. Ali Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 62.

⁸¹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 16.

ele almıştır. Bunun eş anlamlısı muarraf (tarif eden)dir. Tarif aynı zamanda “kavl” (söz) olarak da isimlendirilir. Çünkü “kavl” mürekkebirdir. Muarraf, (tarif eden/tarif) bazılarında göre her zaman mürekkebe iken bazılarında göre ise genel olarak mürekkebirdir. Fenârî’ye göre doğru olan birinci görüştür. Tarifin müfred olmayıp mürekkebe olmasının sebebi, onun bilinen şeyleri tertip etmek anlamına gelen düşünmenin kısımlarından olmamasıdır. Çünkü tarifin müfred ile yapılamayacağı, bununla temellendirilse kısır döngü ortaya çıkarmaktadır. Bundan dolayı düşünme, herhangi bir şeyin elde edilmesi veya bazı şeylerin tertib edilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Fenârî’ye göre tarifin müfred ile yapılabilmemesinin nedeni tarifte bir şeyin bir başka şeyle sübutunun zorunlu olmasındandır. Bu nedenden dolayı tarif mürekkebe olur. Fenârî, müfred ile tarifin yapılabileceğini kabul edenlerin buna delil olarak söyledikleri zihnî intikali, akli bir karine gereklidir sözlerinin anlamı olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle de konuşanın manası konuşma yetisi olan şey, gülenin manası da gülme yetisi olan şey olarak ifade edilmektedir.⁸²

Tarif, mahiyeti açıkladığı için açıklayıcı olarak isimlendirilmiştir. Tarif, mahiyeti ya künhüyle açıklar ki buna “had” denir veya kendisini başka şeylerden ayırt edecek bir yönle açıklar ki buna da “resm” denir. Tarif, kendisinin tasavvur edilmesi başka şeyin tasavvurunu elde etmeye sebep olan şeydir. Başka bir şeyin tasavvuru ise ya onun künhüyle ya da onu başka şeylerden ayıracak bir yön ile olur. Fenârî, buradaki “tasavvuru” ifadesiyle tasdikâtı dışarıda bırakır. “Elde edilmesi” ifadesiyle de açık lâzımlarına nispetle melzûmu hariçte bırakır. “Ya... ya da...” ifadesi ise tarifin hem haddi hem de resmî kapsamı içindir.⁸³

Burada ele almamız gereken konulardan biri de tarifin tarifi olmaz, çünkü tarifin tarifi olursa bu teselsül olur şeklinde ileri sürülen itirazdır. Bu itiraza varlığın varlığı kendisinin aynıdır denildiği gibi tarifin tarifi de kendisinin aynıdır şeklinde cevap verilemez. Çünkü tarifte, tarif ile tarif edilenin aynı şey olması uygun değildir. Fenârî’ye göre tarifin tarifinde teselsül meydana gelmez. Çünkü tarifin tarifi, parçalarının ya açık ya da bilinen olmasına ihtiyaç duyar. Bunun yanı sıra tarifin tarifi, arazî bir itibarla bilinen olduğu için, tarif olması bakımından da başka bir şeye ihtiyaç

⁸² Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 59-61; Ahmet Kayacık, “İslam Mantık Geleneğinde Fenârî'nin Yeri”, *İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2010): 109.

⁸³ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 62-63.

duymaz. Söz konusu olan arızî itibar, tanıma konu olan mutlak tarifin geçerli olmasıdır. Özel olanın tarif olması, kendisinin özel olmasından değil başka bir itibarladır. Tarifin tarifi, itibarî olduğu için itibarî şeylerde itibar son bulunduğu anda teselsül de son bulacağından teselsül söz konusu olmaz.⁸⁴

Yukarıda mantıkla ilgili zikrettiğimiz ıstılahlardan olan el-kavlü's-şârih, had ve resm'den daha geniş anlamlı olan tariftir. Had, bir şeyin mahiyetine delalet eden sözdür.⁸⁵ Had, tam ve nakıs olarak iki kısma ayrılır. Hadd-i tam, bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayrımından meydana gelmektedir. İnsanın konuşan hayvan olarak tanımlanması böyledir. Zira "İnsan nedir?" diye sorulduğunda konuşan hayvandır, diye cevap verilir. Bu ve benzeri ifadeler had-i tamdır. Had olmasına geldiğimizde, had kelimesi, sözlükte men', yasaklama demektir. Böyle olması, onun zâtîlerin hepsini içine alması, kendisinden olmayanları tanıma dâhil olmasına engel olduğundandır. Tam olmasına gelince, tüm zâtîleri kapsamındandır. Hadd-i nakıs ise, bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayrımından meydana gelen tanımdır. İnsanın konuşan cisim olarak tanımlanması böyledir. İnsanın ne olduğu sorulduğu zaman konuşan cisimdir, diye cevap verilir. Böylece had, nakıs olmaktadır. Had olmasını daha önce açıklamıştık. Nakıs olması ise, zâtîlerin tanımda bir kısmının zikredilmesindedir.⁸⁶

Resm de had gibi tam ve nakıs olarak iki kısma ayrılır. Resm-i tam, bir şeyin yakın cinsi ile ayrılmaz hassalarından yapılandır. İnsanın tanımında gülerdir, denilmesi resmdir. Resm-i tamın, resm olmasına gelince; tanım, bir şeyin ayrılmaz bir temel özelliklerinden biriyle olursa, eser belirtilebilir, bu da resmdir. Hadd-i tama benzediğinden dolayı tam denilmiştir.

Resm-i nakıs ise, tek bir gerçeklikten meydana gelen arazlardan meydana gelmiştir, şeklinde ifade edilebilir. Tanımda geçen arazlar tek bir gerçekliğe ait olan arazlardır. İnsanın tanımında, iki ayağı üzerine yürüyen, geniş tırnaklı, derisi tüysüz, dik yapılı ve gülücüdür, denilmesi böyledir. Bu arazlardan bazılarının insan dışındaki varlıklarda olsa da, bunların hepsi insana mahsustur. Resm olmasını yukarıda açıkladık.

⁸⁴ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 66-68; ayrıca bk. Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 34.

⁸⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 69; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 34.

⁸⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 69-70; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 34-35.

mıştık. Nakıs olmasına gelince, resm-i tamın unsurlarının bir kısmını zikretmesindedir.⁸⁷

Kâtî ve Fenârî tanım konusunu benzer şekilde ele almıştır. İlk olarak had ve resm şeklinde ikiye ayırdıktan sonra tam ve nakıs olarak iki kısımda ele almışlardır. Tanım konusunda verdikleri örnekler de benzerlik göstermektedir.

SONUÇ

İslam mantık tarihinde medreseler önemli eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlarda dinî ilimlerin yanında aklı ilimler de okutulmuştur. 13. yüzyıl ve sonrasında, eğitim merkezli, özlü mantık metinleri ortaya çıkmış ve bunların etrafında şerh ve haşiyelerle oluşan mantık geleneği oluşmuştur. Ders kitabı niteliğinde kabul gören bu eserlerin en başında Esîrüddin Ebherî'nin (öl. 663/1265) *İsâgûcî* ismiyle meşhur olan mantık risalesi gelmektedir. İslam dünyasında mantık eğitimi uzun süre ağırlıklı olarak söz konusu eserlerin şerh ve haşiyeleri üzerinden devam etmiştir. Bu bağlamda *İsâgûcî*'nin en meşhur şerh zincirlerinden birini, bilinen ilk *İsâgûcî* şarihi olan Hüsam Kâtî'nin (öl. 760/1359) şerhi oluştururken; ikincisini ise Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) şerhi oluşturmaktadır.

Bu çalışmada Kâtî ve Fenârî'nin kaleme aldığı şerhten hareketle tasavvurat konularını karşılaştırarak benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya çalıştık. İçerik bakımından her iki eser de mantığın ana konularını incelemektedir. Tasavvurat başlığı altında kavramlar ve tanım konusu işlenmiştir. Her iki eser de genel olarak tasavvurat konularını, Ebherî'nin metodu takip edilerek medrese öğrencilerinin anlayabileceği şekilde incelemişlerdir. İlgili eserlerde meseleler ile ilgili itiraz ve onlara verilen cevaplara yer verilmiştir.

İki mantıkçımız eserlerinin girişlerinde öğrencilere kolaylık olması açısından birtakım açıklamalara yer vermişlerdir. Bunun yanında Fenârî'nin Kâtî'den farklı olarak cihet-i vahdet kavramına yer verdiğini görmekteyiz. O, cihet-i vahdet kavramı ekseninde mantığın konusu ve gayesi açısından tanımını yapmaktadır.

Fenârî ve Kâtî arasında delalet konusunda dikkat çekici farklılıklar bulunmaktadır. Fenârî'nin delaletin tanımına zan kavramını eklediğini

⁸⁷ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 71; Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 35-36.

görmekteyiz. Bu şekilde bir ekleme *İsâgûcî* şerhlerinde görülen bir durum değildir. Delalet konusunda Fenârî'nin itiraz olarak dile getirdiği ve bu sorulara verdiği cevaplar dikkat çekmektedir. Fenârî'nin sadece şarih değil, bunun yanında eleştirel düşünceye sahip bir mantıkçı olduğu görülmektedir.

Mantık konularının ele alınması bakımından iki eser arasındaki farklılıklardan biri de, Fenârî tarafından müfret kavramı beş kısımda, Kâtî tarafından ise dört kısımda ele alınmasıdır. Diğer yandan kavramların tanımları ve verilen örnekler benzerlik göstermektedir. Fenârî ve Kâtî arasında beş tümel kavramın tanımında yer alan 'tümel' kavramının açıklamasında farklılık vardır. Kâtî'ye göre fazlalık iken, Fenârî'ye göre ise cinstir ve bu şekilde beş tümeli kapsamaktadır. Fenârî'nin burada Kâtî'yi eleştirdiğini görmekteyiz.

Benzeyen tarafları ise iki eserin planının yukarıda ifade ettiğimiz farklılıkların dışında hemen hemen aynı olmasıdır. Çünkü ana bölümler, başlıklar oldukça birbirine benzemektedir. Karşılaştırılan şerhler üslup ve içerik bakımından benzerlikler göstermektedir.

Mantık konularını ele alan iki eserin, Ebherî'nin risalesini esas aldığı görülmektedir. Mantığın ana konularını ele alırken, açıklanması gerekli görülen yerler daha anlaşılır hâle getirilmiştir. İbn Sînâ'nın görüşleri referans alınmış, Fahreddin Râzî gibi aykırı görüşleri savunan düşüncelere yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 246. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Bingöl, Abdülkuddûs. *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Cürçânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât*. Trc. Ali Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- el-Kâtî, Hüsâm. *Şerhu İsâgûcî*. thk. Kasım b. Naim el-Hanefî. Beyrut: Dâru'l-Küttâbü'l-İlmiyye, 2015.
- el-Mağnîsî, Mahmud Hasan. *Muğm't-tullâb*. Thk. İsam b. Mühezzeb es-Subui. Beyrut: Dar-ı Beyrut, 1430/2009.
- Hanoğlu, İsmail. *Fahrüddin er-Râzî'nin Kitâbu'l-Mulahhas Fi'l-Mantık ve'l-*

- Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *İşaretler ve Tembihler*. Trc. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *Mantığa Giriş*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- Kayacık, Ahmet. *Ebheri'nin İsağucî'sinin İlk Şerhleri (XIV-IVI. YY)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.
- Kayacık, Ahmet. "İslam Mantık Geleneğinde Fenârî'nin Yeri". *İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2010): 109.
- Meybudî, Kâdî Mir. *Şerhu's-Şemsiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 1694.
- Molla Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*. Thk. Mustafa Şeyh Mustafa. 2. Bs. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015.
- Muhammed b. Hıdır, Kul Ahmed. *Hâşiyetü Kul Ahmed alâ Şerhi'l-Fenârî alâ İsağucî*. Thk. Mustafa Şeyh Mustafa. 2. Bs. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. İstanbul: Divan Kitap, 2011.
- Özpilavcı, Ferruh. "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu İsağucî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/3 (Aralık 2017): 2015-2016.
- Özpilavcı, Ferruh. *Ebherî İsağucî ve Şerhi*. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- Râzî, Fahreddin. *Mantıku'l-mulahhas*. Thk. Ehad Ferâmerz Karâmelîkî, Âdîne Asgarînijâd. Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381.
- Râzî, Kutbuddîn. *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantukiyye fi Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*. Thk. Muhsin Bidarfer. Kum: Menşûrât-ı Bidâr, 1426/2005.
- Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarih*. Trc. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Türker, Ömer. "Tarif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 28. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.